

וחי אחיך עמך

ספר בראשית מעלה בפנינו את גורלו המר של הנוכרי, הפליט, הגר, חסר המולדת, שאינו מוגן על ידי המלך והחברה ומתוך כך הוא נתון חסר אונים לניצול וההתעללות. "גם צפור מצאה בית ודרור קן לה" (תהילים פד, ד) לא כך התלוש מאדמתו, נפשו "לא מצאה מנוח" (איכה א, ג). הדגם האולטימטיבי למצב זה הוא סדום, אך הוא משתקף גם בנדודי האבות, ממצרים ועד שכם, דרך ארץ פלשתים. ספר שמות מעמיד אותנו בפני העבדות, עבדות של יחידים ושעבוד של עם. שלא כמרד ספרטקוס, יציאת מצרים היא שחרור שהצליח, שחרור החייב להפוך אידיאל של החברה העתידה לקום. אכן, עם השחרור מדברת התורה מהפרספקטיבה של לאום חדש העתיד לבנות את ארצו, עם חובת הזיכרון של הלקח המר הנלמד ממה שעבר עליו. השחרור מעמיד אותנו בפני ממד מוסרי נוסף, האחריות החברתית. לתלישות החברתית והמדינית ולשעבוד החונק ומשפיל מתווסף סכנת העוני המנוול את החיים. מכאן חובה נוספת עליה קוראים לנו בפרשתנו (טו, ז-יא): "כי יהיה בך אביון... לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיד האביון". לא תאמץ את לבבך בראותך את הסבל החברתי, ולא תקפץ את ירך מלעזור במאבק נגדו. כאן מצוי אחד השורשים של הערבות החברתית שלנו, שתקבל את נוסחה העילאי בתורת המוסר החברתי של הנביאים.

שמונה שמות נקראו לעני (ויקרא רבה לד, ו): "עני, אביון, מסכן, רש, דל, דך, מך, הלך". יש לעני הרבה שמות לפרנס, ואולי לפיכך הוא נשאר רעב. האם ניתן לנצח את העוני? פרשתנו נותנת תשובה כפולה: כן ולא. כן – "אפס כי לא יהיה בך אביון כי בך יברך ה'" (טו, ד), כמה פסוקים לאחר מכן קוראים לנו את ה'לא' – "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (טו, יא). ה'כן' הוא אוטופיה אפשרית, ה'לא' – קביעה ריאליסטית ופסימית. וזאת כי ל'כן' מתווסף תנאי: "אם שמוע תשמע בקול ה' א-להיך לשמר לעשות את כל המצוה הזאת", כלומר, עלינו לוותר על אינטרסים רבים כדי למגר את העוני. יתירה מכך, אפילו אם נסגור בפני העוני את הדלתות הכלכליות, הוא יחזור ויחדור "דרך החלון" – "כי עלה מנת פחלוגינו בא בארמנוֹתינו" (ירמיה ט, כ). טרגדיות אנושיות לא-כלכליות הופכות בני אדם לעניים. כך הגר, היתום והאלמנה, המהווים במקרא סמל של החולשה האנושית, כשעלינו להוסיף בימינו האינדיבידואליסטיים את הזקן, החולה, המוגבל והנכה. נדמה לי שברור לכולנו שהבריאות והזכויות המשפטיות תלויות במידה רבה מדי בכסף. אף בני מעמדות הביניים מצויים בסכנה מתמדת בתחומים אלה. על אחת כמה וכמה - העניים. הדגש המקראי (שמות כב, כא) "אלמנה ויתום לא תענון" מצביע על כך שדווקא החלשים הופכים להיות טרף קל לניצול כלכלי על ידי רמאים, פושעים או בעלי מניפולציות כלכליות הנערכות בחסות החוק. הביטוי הקלאסי של ניצול זה מצוי

בהלוואות להם נזקק העני, ומתוך כך הנפילה לריבית ומכאן הדגש על איסור רבית (ויקרא כה, לה-לח): "וְכִי יִמְוֶה אָחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ... אֶל תִּקַּח מֵאִתּוֹ נֶשֶׁךְ וְתִרְבִּית וְנִרְאֶתָ מֵאֶ-לֹהֶיךָ - וְנִחִי אָחִיךָ עִמָּךְ". הלוואות "החסד" הללו נגמרו פעמים רבות מדי בנישול העניים מכל נכסיהם, דרך ההוצאה לפועל או בעקבות פעולתם של גובים אכזריים, שהחוק ומערכת האכיפה משלימים עם קיומם.

מי אחראי לנפילתו של העני? ב'פרדס יוסף' על התורה, פירוש שפורסם ממש ערב השואה בפולין, מתעכב מחברו ר' יוסף פֶּצֶנוֹבְסְקִי על הביטוי 'וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ' (אינני יודע דבר על גורלו בשואה). על פי פשוטו נראה הביטוי 'עִמָּךְ' כנרדף ל'על ידך'. בעל ה'פרדס יוסף' דורש את הביטוי בצורה שונה: "לשון 'עמך' בא לרמז כי סיבת התמוטטות ידו בא מ'עמך', כלומר בסיבתך בהתחרותך ובהשגתך את גבולו ועל כן מחובתך להחזיק בו". הוא ראה אז את סכנת התחרות הבלתי הוגנת. ומה נאמר לנו בימינו? האם מוגנים העסקים הקטנים בפני המפלצות הכלכליות, המונופולים הגדולים והחברות הרב-לאומיות. את החובה הנולדת מאחריותנו לתופעות אלו למדנו מהרמב"ם ב'יד החזקה' (מתנות עניים י, ז). 'וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ' – וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ' אומר הפסוק. והרמב"ם קובע: "שמנה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו" בשמירה על כבודו של כל הזקוק לעזרה. "מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שְׂמַךְ וְנוֹתֵן לוֹ מִתְנָה או הלוואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות... ועל זה נאמר וְהִחֲזַקְתָּ בוֹ... וְנִחִי עִמָּךְ... החזק בו עד שלא יפול ויצטרך".

אל תתן לו ליפול, "חזק את ידו", ביטוי נפלא. היד היא מטונימיה, דימוי הרומז פעמים רבות על הכוח במלחמה. כאן היד היא דימוי כלכלי. היד מחפשת ומנסה למצוא את האמצעים המבטיחים את החיים בכבוד. העשיר מתפאר בהצלחתו: "כִּי רַב חֵילִי וְכִי כָּבִיר מְצָאָה יָדִי" (איוב לא, כו). לא כך העני. ידו מחפשת למלא את צרכיו, יש "וְהִשְׁיגָה יָדוֹ וּמְצָא כָּדִי גִּלְתָּו" (ויקרא כה, כו) אך יש ו"לֹא מְצָאָה יָדוֹ דֵּי הָשִׁיב לוֹ". ואז. רכושו עובר מיד ליד, "וְהִנֵּה מְמָכְרוֹ בְּיָד זָר". האדם מְד, התרושש, כאילו מטה רגלו במלחמת הקיום. "וּמָטָה יָדוֹ".

הזכות והאפשרות לעבוד היא המדרגה הגבוהה ביותר של צדקה, מעל ומעבר להבטחת הכנסה, לדמי אבטלה ולסעד סוציאלי. בפרפרזה על דברי רבי נחמן מברסלב, אומר שלל הזכות לעבוד, נהפוך למדינה עשירה שאזרחיה עניים, למדינה האדישה או "המתאדשת" כשמעבירים את התעשייה שלה למרחקים. אכן, בימינו ניתן למצוא מקלטי מוסר, בהם ניתן לשלם לפועלים שכר רעב כי שכר העבודה אצלנו "גבוה" מדי. אלא שמתוך כך דנה הכלכלה לרעב את פועליה היא. האם ניתן להתגבר על כך בעולם הפרוץ לכלכלה הגלובלית, החופשית לכאורה? יש דרכים, ואם עדיין הם אינם בידנו, עלינו למצוא אותם. לא ייתכן שנעמוד בפני האבסורד המאיים על מחייתנו ועל כבודנו האנושי באזלת יד ואין בידנו להושיע. וְנִחִי אָחִיךָ עִמָּךְ!